

Борицук Я. В.

ПАРТИЗАНСЬКА РАДІОГРАМА М. С. ХРУЩОВУ ВІД 29 ТРАВНЯ 1943 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН 1940-х рр.

Кривавий міжнаціональний конфлікт між українцями і поляками в роки Другої світової війни ще тривалий час буде дражливою темою у спільній історії обох народів. Національні історіографії напрацювали власні узагальнені погляди на ці події, а політичні декларації польського парламенту остаточно звузили поле для інтерпретацій. У цьому контексті подано до уваги вихідну радіограму партизанського з'єднання ім. Берії, в якій коротко, але дуже влучно розповідається про їхнє бачення та перспективу «міжусобної різанини», а також про можливі варіанти залучення загону до цих процесів.

Ключові слова: архівні джерела, советські партизани, Волинська трагедія, україно-польські взаємини, ОУН і УПА.

Україно-польські взаємини періоду Другої світової війни мають кілька дражливих питань, стосовно яких національні історіографії, за винятком окремих дослідників, перебувають на протилежних позиціях, і будь-яке зближення трактувань із деяких питань, навіть у середньостроковій перспективі, залишається малоімовірним. До цього кола належать, наприклад, питання щодо кількості жертв у конфліктах на україно-польському прикордонні в 1940-х рр., першопричини та приводи кривавих подій, а також термінологія, якою користуються дослідники в обох країнах, — від концепції «геноциду польського народу»¹ до війни між українцями та поляками².

Особливе місце в дослідженні україно-польських взаємин того періоду посідає дискусія про те, чи був «наказ» вищого керівництва ОУН і УПА про масове винищення поляків. Процес пошуку доказових письмових джерел у польській історіографії є визначальним для обґрунтування концепції геноциду і спрямований на доведення факту масового та добре організова-

ного знищення польського населення. На основі такого документа міжнаціональний конфлікт на Волині ще більше підпадає під визначення геноциду, запропонованого Рафаелем Лемкіним після завершення Другої світової війни³.

Найбільш розлого й детально польську позицію в цьому питанні представив Гжегож Мотика. У своїй монографії «Від Волинської різанини до операції “Вісла”» він розкрив цю проблематику в розділі під назвою «Український план “усунення” поляків»⁴. Якщо коротко, то основним підтвердженням наявності «наказу» про знищення поляків є протокол допиту радянськими спецслужбами одного з волинських командирів УПА Юрія Стельмашука «Рудого», в якому останній отримав усний наказ від Кліма Савура (Дмитро Клячківський, один із керівників УПА-Північ)⁵. Опосередковано також наведено аргумент про згадку про наказ у листі Стельмашука до Миколи Лебеда. Серед українських істориків таку версію подій підтримує львівський історик Ярослав Грицак⁶.

Найпомітнішим опонентом такої інтерпретації подій виступив Володимир В'ятрович, який на основі критичного методу роботи з джерела-

¹ W. Siemaszko & E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1, 2 (Warszawa, 2000); A. Korman, *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej* (Wrocław, 2003); “Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnia wołyńska spełnia definicję ludobójstwa”, accessed June 20, 2024, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-grzegorz-motyka-zbrodnia-woylenska-spelnia-definicje-ludobojstwa>.

² Л. Зашкільняк, «Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 16 (2008): 396–403; В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна: 1942–1947* (Київ, 2012).

³ R. Lemkin, *Axis Rule in occupied Europe. Laws of occupation. Analysis of government. Proposals for redress Carnegie Endowment for international peace, Division of international law* (1944), 79–80.

⁴ Г. Мотика, *Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.*, пер. А. Павлішина (Київ: Дух і Літера, 2013), 77–84.

⁵ Мотика, *Від Волинської різанини до операції «Вісла»*, 81.

⁶ Я. Грицак, *Коротка історія насильства*, дата звернення 20 червня 2024, <https://zbruc.eu/node/108782>.

ми представив детальний опис згаданого допиту Стельмашука. Він проаналізував заявлені першоджерела в Галузевому архіві СБУ та вказав на той факт, що цитований уривок узято з документа «Секретні директиви про знищення польського населення», саме в ньому міститься виписка з протоколу допиту Юрія Стельмашука від 28 лютого 1945 р. Однак коли для дослідження було взято особову справу Стельмашука, то виявилось, що немає протоколу допиту від 28 лютого 1945 р.⁷ Такого самого висновку дійшов Сергій Рябенко⁸.

Про такий наказ мало би бути широко згадано в документальній спадщині діяльності ОУН і УПА, однак тривала пошукова робота в архівних фондах як польських, так і українських дослідників не дає жодних підтверджень про існування такого документа. Виходить, що така потужна і розгалужена організація, як УПА, яка, якщо вірити польським дослідникам, організувала «геноцид поляків на Волині», виявилася неспроможною поширити серед своїх низових структур наказ верховного керівництва про фізичну ліквідацію польського населення. До прикладу, копії постанов III Надзвичайного великого збору ОУН (б) досить часто трапляються в різноманітних архівних справах, що свідчить про практику поширення найважливіших документів від центрального проводу до локальних структур. Одразу випереджаючи закид про нібито бажання керівництва УПА «приховати» антипольську акцію, зазначу, що накази місцевих керівників українського підпілля про знищення окремих польських сіл чи колоній або й про проведення антипольської акції в окремих районах Волині досить легко можна віднайти серед архівних документів. І тут постає запитання, чому наказ верховного керівництва так старанно вдалося приховати, а місцеві накази часто видавали в письмовій формі, що й призвело до того, що частина з них потрапила в руки радянських каральних органів та в оригінальному вигляді дійшла до нас.

Окремо також слід порушити проблему достовірності такого типу архівних документів, пам'ятаючи не лише про зовнішню, а й про внутрішню — основну — критику джерела як базову засаду будь-якого історичного дослідження⁹.

Втім рівень заполітизованості та суспільної ваги до Волинської трагедії стає на заваді фаховим дослідженням і призводить до абсолютизації джерел, які так пасують під власні уявлення про ті події, що навіть найменшу критику джерел часто-густо просто відкидають¹⁰.

Тому й постають запитання, наскільки ми можемо безапеляційно довіряти, як це роблять наші польські колеги, уривку з допиту Стельмашука, якщо самого допиту із зазначеною датою не було? І взагалі, знаючи методи роботи радянської репресивної системи під час допитів, наскільки такі зізнання можуть бути достовірними й використовуватися в реконструкції подій минулого? Навіть якщо припустити, що провідники ОУН і УПА видали усний наказ про знищення польського цивільного населення, намагаючись втаємничити свої дії, і їм це вдалося в 1943 р., то після війни, поряд з свідченнями Ю. Стельмашука, ми би мали отримати аналогічні свідчення про цей усний наказ від інших керівників середньої ланки, які потрапили до рук радянських спецслужб. Однак інших подібних протоколів допитів, які свідчать на користь концепції геноциду поляків і перегукуються зі свідченням Стельмашука, не було знайдено.

Загалом, така гонитва за наказом провідників ОУН і УПА про знищення польського населення на Волині розмиває загальне тло конфлікту, адже, хоч би якими потужними були структури українського націоналістичного підпілля, воно значно поступалося у впливі на ситуацію як нацистській у 1943 році, так і радянській окупаційній адміністрації на Волині в 1944 р. Будь-яка підпільна структура не може зрівнятися з силовим апаратом тоталітарних держав, якими були Третій райх і СРСР. У контексті пошуків нових джерел, які могли б суттєво посилити або підважити ту чи ту концепцію, значний потенціал для пошукової роботи мають документи радянських партизанів. Цей напрям також можна в перспективі окреслити як дослідження документальних джерел, які висвітлюють позицію керівництва СРСР щодо діяльності партизанських структур на території Західної України, в т. ч. стосовно відносин між українцями та поляками. Проблематики залученості радянських партизанів до Волинської трагедії у своїх працях торкалися Ігор Ільюшин, Леонід Зашкільняк, Ярослав Антонюк, Оксана Каліщук, Богдан Гудь та багато ін.

У цій короткій розвідці ми сконцентруємося на фонді 88 Центрального державного архіву

⁷ Володимир В'ятрович: «Волинська трагедія — частина польсько-української війни», дата звернення 20 червня 2024, <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e1c07cfdc581/>.

⁸ Чи існував наказ УПА про винищення поляків на Волині? дата звернення 20 червня 2024, https://galinfo.com.ua/articles/chy_isnuvav_nakaz_upa_pro_vynyshchennya_polyakiv_na_volyni_261721.html.

⁹ Н. Яковенко, *Вступ до історії* (Київ, 2007), 238–240.

¹⁰ Н. Яковенко, «Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий — ніколи», дата звернення 20 червня 2024, <http://archeos.org.ua/?p=12698>.

громадських об'єднань та українці України «Партизанське з'єднання ім. Л. П. Берії. Командир А. Грабчак (1943–1944)», хоча вся документальна спадщина радянських партизанських загонів, які діяли на території Західної України, потенційно може пролити світло на перебіг Волинської трагедії.

Зокрема, справа 8 цього фонду «Журнал записей содержания входящих радиogram ЦК КП(б)У, УШПД и исходящие штаба соединения в УШПД (09.02.1943 — січень 1944)» (укр. «Журнал обліку змісту вхідних радиogram ЦК КП(б)У, УШПР та вихідних штабу з'єднання в УШПР (09.02.1943 — січень 1944)») містить дуже цікаву і промовисту вихідну радиogramу, яка безпосередньо стосується Волинської трагедії та зачіпає питання позиції Москви в цьому міжнаціональному конфлікті. Багато дослідників гортали сторінки цієї справи до мене, але достатньої уваги цьому документу надано не було, тому вважаю, що існує потреба ввести його в науковий обіг і наголосити на непересічній важливості. Ось оригінальний текст радиogramи ¹¹:

«Хрущеву (29.05.1943 г.)

Дайте установку как действовать в следующей обстановке:

с каждым днем назревают события между-усобицы оуновцев и поляков. Немцам способствует эта резня. Поляки вынужденно завтра перейдут на сторону немцев, если мы не возьмем их сегодня. Однако взять поляком можна при тех условиях, если Москва обеспечит значительным количеством оружия, ибо перевес на стороне оуновцев. В силу чего установка, которую мы даем полякам организовывать в отдельные отряды неправильна и мы имеем случаи когда поляки организовано обращаются то к немцам, то к нам за помощью. Немцы реальной помощи сегодня не дают, но завтра они ее дадут и в результате родится третья сила или против нас или за нас.

Грабчак

Подкортов».

Переклад:

«Хрущову (29.05.1943 р.)

Дайте директиву як нам діяти в наступній ситуації:

З кожним днем назрівають події міжусобиці оунівців та поляків. Німцям вигідна ця різня. Поляки вимушено завтра перейдуть на сторону

німців, якщо ми їх не візьмемо сьогодні. Однак взяти поляків можна лише за тих умов, якщо Москва забезпечить їх значною кількістю зброї, адже перевага на стороні оунівців. В силу чого вказівка, яку ми даємо полякам на організацію в окремі загони неправильна і ми маємо випадки, коли поляки організовано звертаються то до німців, то до нас за допомогою. Німці реальної допомоги сьогодні не надають, але завтра вони її нададуть і в результаті з'явиться третя сила або проти нас, або за нас.

Грабчак

Подкортов».

Показово, що цей документ від 29 травня 1943 р. адресовано навіть не Українському штабу партизанського руху, а одразу першому секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову. Він дійшов до нас у вигляді короткого повідомлення в журналі записів вхідних радиogram ЦК КП(б)У, Українського штабу партизанського руху (УШПР) та вихідних штабу з'єднання в УШПР.

На перший погляд, це непримітний за обсягом документ, який досі не отримав належної уваги дослідників україно-польських взаємин 1940-х рр. Однак він є унікальним як за часом створення, так і за змістом. До його створення причетні червоні партизани, які перебували в той момент на Волині, були свідками передумов і перебігу міжнаціонального конфлікту в регіоні та стояли перед вибором подальшої моделі поведінки в конфлікті між українцями та поляками.

Унікальність часу створення цього документа полягає в тому, що його написано орієнтовно за півтора місяці до апогею масових етнічних чисток польського населення влітку 1943 р. на Волині. Це дає нам змогу припустити, що вище партійне керівництво в Москві добре знало про ситуацію в регіоні й про можливі подальші сценарії розвитку подій, принаймні, ще в травні 1943 р.

Ще більшу цікавість для дослідників Волинської трагедії становить текстова частина цієї радиogramи. Спочатку слід звернути увагу на її авторів, які в документі представлені підписом «Грабчак. Подкортов». Особу партизана «Подкортова» встановити не вдалося, можливо це був Подкоритов Геннадій Карпович ¹², однак ця теза потребує подальшого обґрунтування. Натомість щодо «Грабчака», то, найімовірніше, це є герой Радянського Союзу Андрій Михайлович Грабчак ¹³.

¹² Подкорытов Геннадий Карпович, дата звернення 20 червня 2024, <https://partizany.by/partisans/60070/>.

¹³ Андрей Михайлович Грабчак, дата звернення 20 червня 2024, <https://esu.com.ua/article-26787>.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 88, оп. 1, спр. 8, арк. 63.

Згідно з офіційною радянською версією, у січні 1943 р. десантно-диверсійну групу із шести осіб під командуванням Грабчака перекинули вглиб німецького тилу¹⁴. Поступово вона розрослася до партизанського з'єднання, яке налічувало понад тисячу осіб особового складу. Основним місцем диверсійної діяльності партизанів Грабчака була північ Житомирщини, а також прилеглі до неї райони Волині, сучасна Рівненська область, тобто вздовж залізничної лінії Сарни — Коростень. Отже, час і місце діяльності цих загонів радянських партизанів і в хронологічному, і в географічному вимірі збігаються з подіями україно-польського міжнародного конфлікту, а тому вони були щонайменше живими свідками тих подій і могли мати значний масив інформації про реальний стан справ у регіоні або й були безпосередніми учасниками масових етнічних чисток на Волині.

Отже, що нам дає цей документ? По-перше, вже початкове запитання «Дайте установку як діяти в наступних обставинах» указує на той факт, що партизани були добре поінформовані про зростання напруженості між українцями і поляками. В цій ситуації вони вирішили не бути просто статистами подій довкола, а зробили пропозицію щодо активних дій, адресовану тогочасному керівникові радянської України Микиті Хрущову.

По-друге, керівництво партизанського загону ім. Берії зазначає, що нацисти також були зацікавлені стороною в розбурхуванні цього конфлікту, який називали різнею. Тобто офіційна на той час влада на цій території не жила кроків для наведення порядку і припинення знищення цивільного населення.

По-третє, радянське бачення ситуації описано як «міжособицю», що передбачає наявність двох зацікавлених сторін. При чому чітко вказано, що польська сторона є слабшою, а тому зроблено прогноз, що в протидії українцям вони підуть на союз або з німцями, або з радянськими партизанами.

По-четверте, ми бачимо чітку вказівку, що переманити поляків на радянську сторону можливо в разі, якщо «Москва забезпечить їх значною кількістю зброї», щоб знівельовати перевагу онувців.

По-п'яте, вже на момент травня 1943 р. між польським рухом на Волині та радянськими партизанами була співпраця. На це вказує фрагмент, який розповідає нам, що місцеві поляки отримували

накази від партизанів організуватися в окремі загоны, однак зазначено, що така позиція є неправильною, адже поляки звертаються по допомогу як до радянської, так і до німецької сторони.

По-шосте, волинських поляків названо «третьою силою» в регіоні, які можуть бути або за радянських партизанів, або проти них.

Загалом, згаданий документ дає нам чітке бачення міжнародних відносин на початок літа 1943 р. з погляду радянських партизанів. Воно полягає в тому, що і українці, і поляки поступово рухалися до конфлікту або хтось спрямовував їх саме у такому напрямі, адже німецький і радянський фактори могли стати визначальними. Польська сторона початково була слабшою, однак пропонувалося врівноважити цей дисбаланс значними обсягами постачання зброї. Зробити будь-які вагомні висновки на основі цієї вихідної діаграми неможливо. Безперечно, для цього потрібно віднайти, яку ж відповідь з Москви отримали партизани загону ім. Берії на чолі з Андрієм Грабчаком. Станом на тепер пошукова робота успіхом не увінчалася, однак є великий потенціал для подальших досліджень у цьому напрямі. Невипадково «український архів» Микити Хрущова, в якому точно зберігалися відповіді на радіограми керівництва УШПР в ЦК КПУ, було завчасно перевезено до Росії. Проблеми реституції цього архіву та його цінність добре описав Руслан Пиріг¹⁵. Ми ж повинні розуміти, що ймовірний наказ із Москви на підтримку поляків і постачання їм значних обсягів зброї міг мати вирішальний вплив на події Волинської трагедії, або ж, навпаки, заборона на постачання зброї та підтримку поляків могла ще більше їх ослабити та обмежити їхні дії у протистоянні з українськими націоналістами. З упевненістю можемо припускати, що радянські партизани таки отримали відповідь із Москви з наказом, як же їм діяти в умовах різанини українців з поляками.

На жаль, такого типу директивні документи радянських партизанів перебувають поза увагою наших польських колег. Це контрастує з їхніми дослідженнями, які сконцентровані на пошуку наказу командування ОУН і УПА про знищення польського населення, часто нехтуючи при цьому двома іншими акторами цієї трагедії — нацистами й радянськими партизанами.

¹⁴ Андрей Михайлович Грабчак, дата звернення 20 червня, 2024, https://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=2448.

¹⁵ Р. Пиріг, «“Український архів” Микити Хрущова: проблеми відновлення та використання», в *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи* 6 (1996): 182–187.

Bibliographic References

- Chy isnuvav nakaz UPA pro vynyshchennia polakiv na Wolyni? Accessed June 20, 2024. https://galinfo.com.ua/articles/chy_isnuvav_nakaz_upa_pro_vynyshchennya_polyakiv_na_volyni_261721.html.
- Hrytsak, Y. Korotka istoria nasylstva. Accessed June 20, 2024. <https://zbruc.eu/node/108782>.
- Korman, A. *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej*. Wrocław, 2003.
- Lemkin, R. *Axis Rule in occupied Europe. Laws of occupation. Analysis of government. Proposals for redress Carnegie Endowment for international peace, Division of international law*. 1944.
- Motyka, G. *Vid Volynskoi rizanyiny do operacii "Visla"*. *Polso-ukrainskyi konflikt 1943–1947 rr.* Kyiv: Duh i Litera, 2013.
- Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnia wołyńska spełnia definicję ludobójstwa. Accessed June 20, 2024. <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-grzegorz-motyka-zbrodnia-wolynska-spelnia-definicje-ludobojstwa>.
- Pyrih, R. "«Ukrainskyi arkhiv» Mykyty Khrushchova: problemy vidnovlennia ta vykorystannia". V *Povernennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy* 6 (1996): 182–187.
- Siemaszko, W., & E. Siemaszko. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. T. 1, 2. Warszawa, 2000.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obednan ta ukrainiky. Fond 88.
- V'iatrovych, W. *Druha polsko-ukrainska viyna: 1942–1947*. Kyiv, 2012.
- Wolodymyr V'iatrovych: "Volynska tragedia — chastyna polsko-ukrainskoi viyny". Accessed June 20, 2024. <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e1c07cfdc581/>.
- Yakovenko, N. "Lyshe naiivnyi istoryk slipo viryt' dzherelu, natomist' fahovo zrylyi — nikoly". Accessed June 20, 2024. <http://archeos.org.ua/?p=12698>.
- — —. *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka, 2007.
- Zashkilniak, L. "Nevidoma viyna: ukrainsko-polski stosunki na Wolyni ta Shidniy Halychyni v 1939–1944 rokah". *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionakna swidomust', derzhavnist*. 16 (2008): 396–403.

Y. Borshchuk

**PARTISAN RADIOGRAM TO M. S. KHRUSHCHEV DATED
29 MAY 1943 AS A SOURCE FOR THE STUDY
OF UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN THE 1940S**

The bloody inter-ethnic conflict between Ukrainians and Poles during the Second World War will be a sensitive topic in the combined history of both nations for a long time to come. National historiographies developed their own generalized views on these events, and the political declarations of the Polish Parliament ultimately sounded a field for interpretations. In this context, the original radiogram of the Soviet partisans is presented, which briefly but very aptly talks about their vision and perspective of "interpersonal massacre", as well as about the options for their own involvement in these processes.

Keywords: archival sources, Soviet partisans, Volhynia tragedy, Ukrainian-Polish relations, OUN and UPA.

Матеріал надійшов 29.06.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)